Considerații pe marginea unei tipărituri liturgice românești mai puțin cercetate – Mystirio sau Sacrament (Târgoviște, 1651

Mihail K. QARAMAH

Universitatea „1 Decembrie 1918" din Alba Iulia, Facultatea de Teologie Ortodoxă
1 Decembrie 1918 University of Alba Iulia, Faculty of Orthodox Theology
Personal e-mail: mihail.qaramah@uab.ro

Considerations on an understudied Romanian liturgical print – Mystirio sau Sacrament (Târgoviște, 1651)

Abstract: Mystirio sau, Sacrament, sau, Taine 2, de în ceale 7, Botezul și S[fân]t[ul] Mir (= MYS) is a liturgical handbook for priests printed in 1651 in Târgoviște (Wallachia) at the initiative of Metropolitan Stephen I. This book of small dimensions comprises an introductive guide of sacramental theology for two Sacraments of Christian initiation, namely the Holy Baptism and Holy Chrismation, together with the description of their ordo and other prebaptismal and postbaptismal rites, the Canons of the Apostles and Holy Fathers for the Sacrament of Baptism, the ordo when in extreme urgency occasion arises to give communion to a sick person, a prayer for one who has eaten something defiling and instructions for the confessor priest. Although the prayers, liturgical formulas and scripturistic lectures are printed in Slavonic, the teachings and the rubrics are translated into Romanian language. In this paper the author analyses the liturgical rites described in MYS and, comparing it with other contemporary liturgical documents, demonstrates that while some parts in MYS were taken from an Slavonic Euchologion printed at Câmpulung (Wallachia) in 1635, the primary source of this book is the Kievan Trebnik of Peter Mohyla (1646).
Keywords: Euchologion/Trebnik, Baptism, Chrismation, Communion, Peter Mohyla, Old Romanian liturgical books.

Citation suggestion: Qaramah, Mihail K. . "Considerații pe marginea unei tipărituri liturgice românești mai puțin cercetate – Mystirio sau Sacrament (Târgoviște, 1651)". Transilvania, no. 5 (2021): 88-99.
https://doi.org/10.51391/trva.2021.05.10.

1. Introducere

Mystirio sau, Sacrament, sau, Taine 2, de în ceale 7, Botezul și S[fân]t[ul] Mir, acum de întâi, Tipărite (= *MYS*) este o tipăritură de dimensiuni reduse, apărută „cu porunca, cu userdia, nevoința și cu toată cheltuiala" Mitropolitului Ștefan I al Ungrovlahiei († 1668), în tipografia de la Târgoviște, „întru cinstita Casă a înălțării Domnului nostru Iis[us] H[ri]s[tos], [în slavonă; n.n.:] în anul 1651, luna Iunie, 3 zile". Această cărțulie se păstrează în Biblioteca Academiei Române din București, având cota CRV 59 (unicat). Descrierea din volumul I al lucrării *Bibliografie românească veche* este destul de sumară. *MYS* este tipărită în -4°, tiparul fiind în două culori: negru și roșu. Exemplarul însumează 65 de file, dintre care 8 sunt nenumerotate, iar pagina încadrată are 22 de rânduri[1].

MYS reprezintă un manual de teologie sacramentală și de practică liturgică pentru preoți, conținând o tratare scolastică a Tainei Botezului și a Mirungerii, precum și expunerea rânduielilor acestor Taine. Pe lângă riturile

de inițiere, *MYS* mai cuprinde „Învățătură pentru fiece om ce să tâmplă să moară degrab, cum trebue să-l cumineci curând", M[o]l[i]tva când se spurcă omul cu fiece" și „Învățătură pe scurt Preoților a Sf[i]ntelor Săboară", ce discută despre necesitatea ca duhovnicii să aibă binecuvântarea episcopului pentru a putea spovedi. Deși textul rugăciunilor și al lecturilor scripturistice este în limba slavonă, învățăturile și rubricile sunt redate în limba română, N. Ursu punând traducerea pe seama cărturarului Daniil Panonenul[2]. Întrucât nu există un studiu dedicat conținutului acestei tipărituri, lucrarea de față își propune umplerea acestei lacune. Astfel, vom încerca să indentificăm o parte din sursele întrebuințate pentru realizarea acesteia, oferind totodată o analiză a conținutului său liturgic.

2. MYS și Trebnicul lui Petru Movilă

MYS este a doua tipăritură dintr-o serie de trei cărți liturgice ce conțin textul rubricilor în limba română, toate apărute în timpul păstoririi Mitropolitului Ștefan I la Târgoviște, celelalte două fiind *Pogribania preoților* (1650)[3] și *Târnosanie* (1652)[4]. Apariția acestei lucrări a fost determinată de sunt slaba pregătire a clerului și necunoaștere săvârșirii corecte a rânduielilor liturgice, determinate, printre altele, de neînțelegerea textelor slavone (limba oficială a cultului), lucru expus fără opreliște de Mitropolitul Ștefan I în „Predoslovie":

> „... și văzând iară cum au creștinii țării împutare, și preoții mai vrătos de cătră hulicii dă lege, cum pentru grosimea și grubia nu știm sluji tainele Sfintei Besereci, și strigă toți totdeuna, că deistuesc rău și nesebuit, și zică că am uitat cinurile, socotealele, obrășirile, chipurile, nemeririle și toate rânduialele și tipicurile Sfintelor Taini, pentr-aceaia ... cu mila lu Dumnezeu de în ceale 7 taini ale Besericii scos-am 2 la lumină: Botezul zic și Mirul, cu toate învățăturile, rânduialele și țeremoniile lor, carea ... nu cum au fost până acmu slovenește tipicurile, carele nu le pot ști cinstiții și cuceriții Preoți pentru nesebuiala lor, ce tot rumâneaște toate tot pre rând ... dă pre m[o]l[i]tvenicul Grecesc și Slovenesc amândouă înfățișate..." (f. 4^{v}-5^{r}).

Panaitescu a lansat ipoteza realizării *MYS* după o tipăritură apărută la Lvnon în anul 1642, intitulată „Ѻ Таи́нахъ в҃ посполи́тостн цр҃ко́вныхъ"[5]. Totuși, faptul că în prefață se precizează utilizarea unor surse grecești alături de cele slavone, precum și prezența capitolelor cu caracter scolastic privitoare la teologia sacramantală a celor două Taine de inițiere au reprezentat rațiunile ce ne-au călăuzit spre compararea acestei lucrări cu părțile echivalente din Trebnicul tipărit la Kiev în anul 1646 de către Mitropolitul Petru Movilă (= *MOV*)[6], care a utilizat pentru ediția sa atât evhologhii grecești, cât și vechi manuscrise slavone (rutene) ale Trebnicului[7]. Redăm în tabelul de mai jos titlurile învățăturilor privitoare la săvârșirea riturilor baptismale din cuprinsul *MYS* și corespondentele lor din *MOV*:

MYS	MOV
Pentru Tainele tocmeale și lucrurile, carele sânt în slujba Sfintei Taini a Botezului	Ѻ та́йнахъ и҆ ве́щехъ и҆́же къ слꙋже́нїи, и҆ ѡ҆ дре́вностїи ст҃ы́хъ Та́инъ
Pentru rândul și tocmeala a Tainei Sfântului Botez	Ѻ чи́нѣ҆ послѣдова́нїе Та́йны ⷓ: кр҃ще҆нїа
Pentru Materia, sau lucrul Sfânt[ului] Botez	Ѻ мате́рїи и҆ли҆ ве́щи ⷓ: кр҃ще́нїа
Pentru Forma, sau obrășirea Sfânt[ului] Botez	Ѻ фо́рмѣ и҆ли҆ соверше́нїи ⷓ: кр҃ще́нїа
Pentru poslușnicul, sau a Slujitoriul Tainei a Sfântului Botez	Ѻ слꙋжи́тели Та́йны ⷓ: кр҃ще́нїа
Pentru Botejunea a coconilor	Ѻ кр҃ще́нїи Мла́денецъ
Pentru Botejiunea coconilor celor ce se nascu cu price sau numai policie	Ѻ кр҃ще́нїи дре́вѣ҆ и҆ли҆ чꙋ́дъ рода́щїйсѧ
Pentru nașii sau cumetrii	Ѻ воспрїе́мницѣ҆ и҆ли҆ кмо́тряхъ
Pentru în ce vreame, și în ce loc, trebue a face Taina a Sfântului Botez	Ѻ вре́мени и҆ мѣ́стѣ҆ соверше́нїа Та́йны ст҃ꙋю кр҃ще́нїа
Pentru Botezul celora ce sânt mari	Ѻ кр҃ще́нїи во́зрастъ и҆мꙋщихъ
Pentru Botezul Ereticilor	Ѻ кр҃ще́нїи е҆ретико́въ
Pentru Sfântul Mir. Pentru untul de lemn cum trebue să-l ții și să-l păstrezi, și de alte lucrure ce să cuvin la Sfân[tul] Botez	Ѻ ст҃о́мъ Мꙋ́рѣ, ѡ҆ е҆ле́и, и҆ ѡ҆ и҆ны́хъ къ ст҃мꙋ кр҃ще́нїю прислꙋша́ющихъ ве́щехъ

Comparându-se aceste titluri este evident că textul românesc urmează îndeaproape celui rutean. Pentru întărirea acestei ipoteze, prezentăm spre comparare câteva pasaje din *MYS* și *MOV*:

În Besearică nice un lucru nu iaste mai d[u]mn[e] zăesc mai mare mai sf[â]nt și mai de folos, decât Tainele, carele sânt tocmite, de H[ri]s[tos] Dumn[e]zeu pentru neamul omemesc. Drept aceaia, popa carele iaste cu norie, și nelucrul numai de aceastea. Întâi i să cade să-și aducă aminte în tot ceasul cum deaistvuiaște aceale lucruri sf[i]nte; și cum i să cade să fie tot gata în toată vreamea la o slujbă sf[â]ntă ca aceaia. Drept aceaia să se nevoiască cu toată nevoința să petreacă și să lăcuiască întru bunătăți, în curăție, în trezvie, și întru multă frică a lu Dumn[e]zeu: căci că sf[i]ntele Taini măcar de nu pot să să oprească și să se spurce de preoții cei păcătoși necurați nedestoinici hitleani și răi: iară așa carii de ei deistvuiaște și slujaște, aceastea și iaste necurat și nedăstoinic, acela popă cade în cazna morții de veaci... (MYS, f. 9r-v) ...Pentru cinstea aceștii sf[i]nte și mari Taine, popa carele va să boteaze pe ceia ce sânt de vârstă mari, atunce cum trebue să fie popa gata despre lucrurile lui, așa trebue să fie și cela ce să botează (de va fi sănătos) adecă, naintea prânzului nemâncat, și mai nainte de vremea amiază zi (numa de nu să vor tâmpla niscare vine) adecă, popa să nu poată boteza, iară celalalt să nu fie gata să să boteaze. Popa să poruncească nebotezatului, să jălească, și să se căiască de păcatele sale... (f. 20r) ...La sf[i]nțirea apei, să fie lumânare de la Bobotează. Cristilnița în carea vei să botezi coconul, și să sf[i]nțești apa, să fie plină de apă curată reace sau caldă după cum va fi vreamea. Iară unde nu afundă coconul cându-l botează, ce varsă apă pre dânsul, acolo se cade să aibă vas curat și frumos, sau căuș de cositoriu cu coadă sau de aramă spoit, ca să ia Sf[â]nta apă de în crestilniță să vearse pre coconul ce să botează. Și vasul acela să fie numai de acea treabă... (f. 23v-24r)	Поне́же в҃ Цр҃кви Бж҃ией ничто́же сⷭ҃тѣ́йшее, и҆ полезне́йшее, ничто́же высоча́йшее и҆ли҆ бл҃голе́пнѣйшее е҆́сть, па́че та́инъ, ѩ҆ сп҃нїе ро́да чл҃ка́го ѿ Хр҃та̀ Гд҃а ѹ҆стано́вленыхъ: сщ҃е́нникъ Пароха́льный, и҆ли҆ ина́ кни́гѹже слѹже́нїе и҆ли҆ дѣ́йствїе сѝхъ прилѹ́чаетъ, ѩ҆ пе́рвыхъ всегда̀ памѧтѡвова́ти до́лженъ е҆́сть, я҆́ко сщ҃е́ннаѧ дѣ́йствѹетъ; и҆ я҆́ко всегда̀ вко́е́мждо вре́ме́нномъ ча́сѣ къ слѹже́нїю сѝцевагѡ сщ҃е́нно дѣ́йствїа, гото́ва себѣ̀ пр҃е́ставлѧ́ти до́лженъ е҆́сть. Сегѡ̀ ѹ҆́бо ра́ди ѡ҆ба́чѐ да҃тщи́мъ е҆́же цѣ́лѡ в҃ добро́ дѣ́телѣ, что́ же, трезве́ннѡ, и҆ бл҃гоче́стнѡ пожи́ти: Ꙗ҆́кѡ и҆ а҆́ще та́йны сⷭ҃ты́е ѿ нечи́стыхъ скверни́тисѧ немогѹ́тъ, ни́же лѹка́выми и҆ нечести́выми слѹжи́тели́ми, и҆́хъ дѣ́йство запина́етсѧ: Но ѹ҆́бѡ нечи́стѡ и҆ недосто́йнѣ сі́ѧ дѣ́йствѹющїи, ѩ҆ вѣ́чныѧ сме́рти ка́знь в҃па́даю́тъ... (MOV, pp. 1-2) ...Что́же ра́ди сⷭ҃тыѧ сеѧ̀ и҆ вели́кїа та́йны сѝце сщ҃е́нникъ крести́ти вво́лстъ и҆мѹ́щагѡ хотя́й, я҆́коже и҆ Крщ҃а́емый, (а҆́ще здравъ е҆́сть) пред҃ а҆ди́нїемъ и҆ пре́жде полѹ́денна́гѡ вре́мене (кро́мѣ ѡ҆тѡ́бныѧ нѣ́кїѧ бл҃гонзвѣ́стныѧ вины) ѡ҆́вѣ, ѩ҆ совершени́ю, се́йже, ѩ҆ пр҃їа́тїю сⷭ҃тѡ Крщ҃е́нїа, да пристѹ́питъ. Да повели́тъ і҆ере́ѹ ѡ҆глаше́нномѹ, е҆́же жали́ти и҆ ка́ятисѧ ѡ҆ свои́хъ гр҃е́сѣхъ... (p. 14) ...Свѣщ҃а бг҃оявле́нскаѧ къ ѡ҆свщ҃е́нїю воды̀. Крести́лница по́лна чи́стою и҆ли҆ зи́мнею и҆ли҆ те́плою воды̀ по вре́мени и҆ по тре́бѣ, ѩ҆ е҆́же ѡ҆сти́тнѣ, и҆ Крести́ти вне́й младе́нца, да вѹ́детъ. А҆ и҆де́же непогрѹжа́ютъ, но поливаю́тъ, досто́итъ и҆мѣ́ти чи́стый и҆ бл҃голе́пный сѣ́ѕдъ, и҆ли҆ ко́вшикъ, зоѹ́шко́мъ, и҆ли҆ держа́щимъ цино́вый, и҆ли҆ мѣ́даный поѕлѣ́леный ѩ҆ е҆́же во́дѣ сщ҃е́нною ѩ҆ Крести́лницы черпа́ти и҆ вѯлива́ти на младе́нца Крщ҃а́емагѡ. Сі́йже сѣ́ѕдъ на сі́е то́чїю дѣ́лѡ ѹ҆потре́бленый бы́ти и҆мать... (p. 18)

Totuși, traducerea nu este întru totul mot-à-mot, iar acest lucru poate fi ușor observat în capitolul intitulat „Pentru Tainele tocmeale...", unde traducătorul român omite anumite paragrafe din *MOV* referitoare la săvârșirea Tainelor Euharistiei, Mărturisirii, Încununării mirilor și Ungerii bolnavilor. Evident, neincluderea acestora se datorează faptului că versiunea românească este rezervată Botezului și Mirungerii.

Prin traducerea învățăturilor scolastice ale lui Movilă, *MYS* a reprezentat un mijloc de difuzare în spațiul românesc – mai exact, în Țara Românească – a principiilor teologice și liturgice movilene, ce poartă pe alocuri pecetea influențelor latine. Printre acestea amintim importanța capitală pe care Movilă o conferă intenției slujitorului în săvârșirea Tainei[8]. Iată pasajul cu pricina:

„Popa când deistuiaște la fiece taină, trebuie să să nevoiască să nemerească cu mintea, sau să-și închipuiască voia; adecă când botează să fie aceasta voia sau nemerirea minții lui, ca pre în botejunea sau pre în afundarea în apă împreună cu grăirea cuvintelor, adecă Крщаѣ҃ѧ раб҃ъ бж҃ій, їм҃: въ имѧ Ѻц҃а и сн҃а и с҃: дх҃а, atunce să nu-ți fie mintea într-altă parte, ce într-aceaste cuvinte, adecă așa să nemerești cu mintea, că cela ce să botează, să curățează de păcatele strămoșului, și de toate păcatele, așijderea să slobozească de cazne de vine și de mânia a fiiului peirii și să face fiiu darului, și moștean împărăției Ceriului; acestea să nemerești preote cu mintea când botezi. Iară când ungi cu Mir, ca cu ungerea și cu zicerea cuvintelor ПЕЧАТЬ ДАРА с҃: дх҃а, Амѝнь: iară să nemerești cu mintea ca ungând și zicând, că cela ce ia taina aceasta i să dă darul Sfântului Duh, spre întărirea a credinții, adecă a legii, și spre procopsire întru bunătăți, și să mărturisească numele Domnului Iisus Hristos cu întrăznire, și să stea vitejaște împotriva dracului, și împotriva trupului și lumii; aceastea să nemerești cu mintea ... Pentru că de nu va avea voe ca aceasta, atunce să socotește că el face și deaistuiaște ca o jucăreae, sau batjocurire, sau ca un lucru prost; drept aceaia nu numai ce nu obrășaște Taina, ce încă și lui singur greșaște greu păcat de moarte, și cine ia nemica ia.” (MYS, f. 11r-v).	„Всамо́мъ же то́мъ дѣйствїи, всѧ́кш датщи́тсѧ и́мѣти ѹ҆́мное намѣре́нїе, и́ли во́лю в҃ себѣ҃ и҆҃зшобразѝтелнꙋ҄ю: сѝесть, є҆гда҆ кр҃ти́тъ, сі́ю во́лю, и́ли намѣре́нїе ѹ҆́мъ свое́гш да и́матъ, є҆́же чре́зъ кр҃ще́нїе, и́ли погрꙋже́нїе въ водѣ, ѩ҆́кꙋпѣ съ и҆҃зреченїе́мъ слове́съ, Крщаѥ́тсѧ раб҃ъ Бж҃ій, И҆́мъ: въ И҆́мѧ Ѻц҃а, и сн҃а, и с҃тгш дх҃а, Крщаѥ́момъ ѿ всѣхъ грѣхѡ́въ, сѝце ѿ вины ꙗ҆́коже и ѿ ка́зни свободи́тсѧ и ѡ҆чи́щенти, и ѿ сы́на поги́бели и гнѣ́вы, сѝ҃ бл҃ти, и наслѣ́дникꙋ нб҃нагш Ц҃рт҃ві҃ѧ бы́ти. Є҆гда́ же Мѵ̑ромъ пома́зꙋетъ, да пома́занїемъ и҆҃зрече́нїемъ слове́съ, ПѢЧАТЬ ДАРА҆ с҃: дх҃а, а҆ми́нь: пр҃їемлю́щомꙋ сі́ю Та́йнꙋ да́на бы́детъ бл҃года́ть с҃: дх҃а къ ѹ҆тве́рждє́нїю вѣ́ры, и҆ къ добродѣтелехъ преспѣва́нїю, и҆ є҆́же сдержнове́нїемъ И҆́мѧ Гда҃ і҃с҃ Хр҃а и҆спов҃ѣдати, и҆ мꙋжествє́нно сопроти́витсѧ дїа́волꙋ, тѣ́лꙋ, и мі́рови ... И҆бш а҆́ще сѝцевой поне҆ и҆́мѣти не бы́детъ во́ли, ꙗ҆́коже нарꙋга́нїе нѣ́кое, и́ли и҆грꙋ, и́ли про́стое нѣ́кое дѣ́ло дѣйствова́ти бы́детъ: и҆ сегш ра́ди нето́чію Та́йнꙋ не сверши́тъ, но и҆ са́мъ та́жкш смє́ртнш сгрѣшитъ, и҆ пр҃їема́й ничто́же пр҃ійметъ” (MOV, pp. 3-5).

De asemenea, o altă problemă constă în acceptarea de către Movilă a „botezului” prin afundare parțială sau prin turnare[9]:

„Sfântul Botez poate să fie deplin și când verși apa de în vârhul capului peste tot trupul, ca și cându-l afunzi de tot în apă; ce însă fiesce besearecă cum se-au învățat a ținea obiceaiul de mai nainte vreame, tocmeala și chipul botezului, sau cel de întâi [prin afundare desăvârșită; n.n.] sau cel de apoi, așa să-și ție; numai de aceasta forte să păzească cu deadinsul, adecă să afunde de trei ori pre cel ce să botează, sau de trei ori să vearse pre dânsul împreună dzicând și cuvintele [formula trinitară; n.n.]” (MYS, f. 14r-v).	„Крщє́нїе, ꙗ҆́коже погрꙋже́нїемъ всегѡ̀ въ водѣ, сѝце и҆ ѡ҆блива́нїемъ водо́ю ѿ вє́рхꙋ гла́вы, чре́зъ всѐ тѣ́ло сверше́нно бы́вметъ: Но ѹ҆́бш ка́ѫждо Цр҃кошъ, и҆́ли пе́рвый, и҆́ли вто́рый Крще́нїѧ ѡ҆́бразъ, ꙗ҆́коже ѿ дре́вныхъ вре́менъ сдержа́ти ѡ҆́бычє, да сдержи́тъ: То́чїю сі́е ѡ҆па́сно да хранѝ, є҆́же трижды погрꙋжа́ти, и́ли трижды ѡ҆блива́ти Крщаемагш, кꙋпно съ и҆҃зреченїе́мъ слове́съ сверше́нїѧ, повы́шихъ положе́нномꙋ ꙋ҆ка́зꙋ” (MOV, p. 8)

Care sunt motivele pentru care *MOV* ar fi putut fi ales drept model principal al *MYS*? În primul rând, Mitropolitul Petru Movilă a fost una dintre cele mai marcante personalități ale Ortodoxiei din epocă, atât datorită activității sale de apărare a credinței în fața prozelitismului greco-catolic, cât și a lucrării sale de „reformă” și „înnoire” liturgică[10]. Cunoaștem, de asemenea, faptul că opera sa a avut un anumit impact și asupra vieții bisericești din Țările Române[11]. Era firesc deci ca în epoca respectivă centrul ecleziastic din Țara Românească să caute spre Kievul lui Petru Movilă, aceasta cu atât mai mult cu cât, în vremea domnitorului Matei Basarab, cetatea Târgoviște, care era și reședința mitropolitană, devenise un importat mediu de întâlnire al celor mai de seamă cărturari ai vremii, atât greci, cât mai ales ruteni și ruși[12]. Panaitescu chiar afirmă că în timpul lui Matei Basarab cărțile fundamentale ale Liturghiei erau influențate de cele rutene[13]. Totodată, *MYS* apare la Târgoviște la doar cinci ani după ce *MOV* văzuse lumina tiparului la Kiev, cu purtarea de grijă a Mitropolitului Ștefan I, pe care V. Barbu îl leagă de începuturile reformei liturgice în Țara Românească și

căruia, cu siguranță, principiile reformatoare ale lui Movilă nu îi erau deloc străine[14].

3. Descrierea rânduielilor liturgice cuprinse în *MYS*

În această secțiune, riturile cuprinse în *MYS* și în *MOV* vor fi analizate comparativ cu cele din Molitfelnicul slavonesc tipărit la Câmpulung în 1635 (= *CL*)[15], tipăritură realizată chiar cu sprijinul Mitropolitului Petru Movilă[16] și care s-a bucurat de un impact considerabil în privința conturării practicii liturgice autohtone a epocii[17].

3.1. Rânduiala la nașterea pruncului, în ziua întâi

În mod surprinzător, în *MYS* ritul rezervat săvârșirii în ziua nașterii pruncului nu este preluat din *MOV*, care prezintă o rânduială identică celei din Evhologhiul grecesc[18], ci din *CL*. Potrivit molitfelnicului muntenesc și *MYS* rânduiala se desfășura astfel: preotul venea la casa unde s-a născut pruncul, aprindea lumânări și tămâia locuința, apoi rostea începutul obișnuit, troparul zilei/sfântului și cinci rugăciuni: „Stăpâne Doamne, Atotțiitorule, Cel ce vindeci toată boala...”[19], „Stăpâne Doamne, Dumnezeul nostru, Cel ce Te-ai născut din Preacurata...”[20], „Doamne, Dumnezeul nostru, Care ai binevoit a Te pogorî din cer...”[21], „Dumnezeule, Cela ce cunoști neputințele noastre...”[22] și „Doamne, Iisuse Hristoase, Care Te-ai născut din Tatăl, mai înainte de veci, în anii cei de pe urmă...”[23], iar la urmă otpustul. *MOV*, în schimb, redă dintre acestea numai primele trei rugăciuni.

3.2. Rânduiala la punerea numelui pruncului, în ziua a opta

CL prezintă un rit foarte simplu: moașa aducea pruncul înaintea ușilor bisericii, iar preotul însemna cruciș fruntea, gura și pieptul acestuia, rostind rugăciunea tradițională, „Doamne, Dumnezeul nostru, Ție ne rugăm și pe Tine Te chemăm...”. Această rânduială este mai extinsă în *MOV* și *MYS*. Astfel, rugăciunea de mai sus era precedată de: binecuvântarea de început, rugăciunile trisaghionului, troparul zilei sau al sfântului. După ce preotul rostea rugăciunea, așeza pruncul înaintea ușilor bisericii sau înaintea icoanei Maicii Domnului și îl binecuvânta, zicând troparul și condacul Praznicului Întâmpinării Domnului, iar la urmă otpusul[24]. *MOV* și *MYS* conțin și instrucțiuni pentru preot, referitoare la cazul în care pruncul este bolnav, indicând neamânarea Botezului[25]. Acestea se regăsesc și în *CL*, dar în alt loc, și anume la sfârșitul rânduielii la 40 de zile după nașterea pruncului.

3.3. Rânduiala la 40 de zile după nașterea pruncului

Ritul descris în *MYS* reprezintă o copie a celui din *MOV*, asemănându-se foarte mult rânduielii cuprinse în Evhologhiul grecesc[26]. Toate cele trei documente descriu un început al slujbei asemănător: mama și nașul aduceau pruncul la biserică, iar preotul rostea binecuvântarea, rugăciunile trisaghionului, troparul zilei/sfântului și theotokionul „Pentru rugăciunile tuturor sfinților...”. Urmau două rugăciuni pentru curățirea mamei, „Doamne, Dumnezeule, Atotțiitorule, Tatăl Domnului nostru Iisus Hristos, Care prin Cuvântul Tău...”, căreia îi erau atașate și cereri pentru prunc („...Și pe pruncul care s-a născut dintr-însa binecuvintează-l...”) și *kefaloklisia* „Doamne, Dumnezeul nostru, Care ai venit în lume...”. Potrivit CL, după această rugăciune, preotul lua pruncul și, dacă era băiat îi punea gura în chip de sărutare la ambele laturi ale sfintelor uși, apoi înconjura de trei ori cu el Sfânta Masă, închinându-l către cele patru laturi ale sale; dacă era fată, o ducea doar până la ușile ierationului. Apoi, rostind Cântarea lui Simeon, așeza pruncul înaintea sfintelor uși și recita rugăciunea „Doamne, Dumnezeul nostru, Cel ce, prunc fiind, la patruzeci de zile...”, iar mama făcea 40 de metanii înaintea icoanei Maicii Domnului și își lua pruncul, preotul rostind apolisul. În schimb, conform MYS/MOV, după a doua rugăciune pentru mamă urmau alte două pentru prunc, prima fiind aceiași din CL, iar a doua – *kefaloklisia* „Dumnezeule, Părinte Atotțiitorule, Care, prin Isaia...”. Ritul îmbisericirii continua întocmai ca în practica actuală[27], pe drumul către ieration, preotul oprindu-se cu pruncul de trei ori: la intrarea în biserică, în mijlocul locașului și în dreptul ușilor sfinte și rostind formula „Se îmbisericește robul lui Dumnezeu...”, însoțită la primele două opriri de câte un stih psalmic, adică Ps 5, 7b, respectiv Ps 21, 24b. Intrarea preotului cu pruncul în ieration depindea, de asemenea, de genul pruncului.

3.4. Rânduiala pentru femeia care a pierdut sarcina

Atât *MOV*, cât și *MYS* includ acest rit printre celelalte rânduieli prebaptismale, ca în Evhologhiul grecesc[28]. Rânduiala este cuprinsă și în *CL*, însă printre rugăciunile la felurite trebuințe (f. 222^{r-v}). În *CL* ritul este compus din binecuvântarea de început, rugăciunile trisaghionului, troparul zilei, rugăciunea „Stăpâne Doamne, Dumnezeul nostru, Care Te-ai născut din Sfânta Născătoare-de-Dumnezeu...” și otpustul. *MOV* și *MYS* descriu un rit foarte asemănător, cu diferența că în locul troparului zilei sunt indicate cele trei tropare penitențiale („Miluiește-ne pe noi, Doamne...” etc.)[29]. De asemenea, cele două documente conțin o învățătură prin care preotul este instruit să săvârșească această rânduială doar după ce spovedește femeia și se asigură de lipsa ei de intenție față de pierderea sarcinii (*MYS*, f. 32^{r}; *MOV*, pp. 31-32).

3.5. Rânduiala facerii catehumenului

Acest rit este precedat atât în *MYS*, cât și în *MOV* de *Canoanele Apostolilor și ale Sfinților Părinți despre Botez*, ca în Evhologhiul grecesc[30]. În privința rânduielii facerii catehumenului, *MYS* urmează îndeaproape ritului descris în *MOV*. Totuși, *MYS* conține o scurtă explicație inițială a termenului „oglașenic” (catehumen), ce nu se regăsește în *MOV*[31]. Rubricile introductive sunt destul

de bogate; cel ce urma să primească luminarea stătea împreună cu naşul înaintea uşilor bisericii, iar preotul îl dezbraca de haine şi îl aşeza cu faţa către răsărit. Dacă cel ce primea botezul era prunc, atunci era ţinut în mâini de naşă, iar naşul stătea de-a dreapta sa[32]. Preotul sufla apoi cruciş spre faţa catehumenului şi în urechile sale şi îl însemna cruciş de trei ori la faţă, gură şi piept. Instrucţiunile din *CL* sunt mai lapidare: pruncul eera ţinut în braţe de moaşă sau de naş, iar preotul sufla întreit spre faţa lui, însemnându-l cruciş la faţă, gură şi piep.

Urmau apoi rugăciunea „În numele Tău, Doamne..." şi exorcismele: „Ceartă-te pe tine, diavole...", „Dumnezeule cel Sfânt, Cel înfricoşător şi slăvit..." şi „Doamne Savaot, Dumnezeul lui Israil...". În *CL* o rubrică, ce lipseşte din *MOV* şi *MYS*, prevedea că exorcismele trebuiau rostite de trei ori[33]. Considerăm că rânduiala se repeta de trei ori, în zile diferite, întrucât o altă indicaţie prevede că următoarea rugăciune, „Stăpâne, Doamne, Cel ce eşti, Care l-ai făcut pe om după chipul şi asemănarea Ta...", se rostea înaintea Botezului.

La mijlocul acestei ultime rugăciuni, *MOV* şi *MYS* îl instruiau pe slujitor să sufle cruciş de trei ori spre gura, fruntea şi pieptul catehumenului, rostind întreit: „Depărtează de la dânsul pe tot vicleanul şi necuratul duh...". *CL*, în schimb, nu prevedea repetarea acestei fraze, ci doar ca preotul să sufle spre catehumen de trei ori şi să îi binecuvinteze fruntea, gura şi pieptul. În privinţa lepădării de satana şi a unirii cu Hristos a catehumenului există diferenţe nesimnificative între cele două redactări, nedeosebindu-se cu mult de practica actuală. Ar trebui însă menţionat că pentru unirea cu Hristos *CL* instruia pe catehumen să stea cu faţa către răsărit, având mâinile pe lângă corp (conform vechii tradiţii), pe când *MYS* şi *MOV* specificau faptul că acesta trebuia să ţină mâinile ridicate şi să privească spre cer. La urmă, toate cele trei documentele conţin rugăciunea „Stăpâne Doamne, Dumnezeul nostru, cheamă pe robul Tău...".

3.6. Rânduiala Botezului, a Mirungerii şi riturile post-baptismale

3.6.1. Sfinţirea apei baptismale

Potrivit *CL* preotul turna apă caldă în cristelniţă, aprindea lumânări şi, luând cădelniţa, tămâia cruciş colimvitra. *MYS*, întocmai ca *MOV*, adaugă faptul că preotul trebuia să poarte toate veşmintele, inclusiv mânecuţele. Toate cele trei documente conţin formula de binecuvântarea „Binecuvântată este Împărăţia...", succedată de litania mare, care în *MYS*/*MOV* cuprinde douăzeci şi una de cereri, având un conţinut extrem de asemănător cu actuala redactare a litaniei[34], pe când cea cuprinsă în *CL* este alcătuită din douăzeci şi cinci de petiţii, cuprinzând şi cereri speciale pentru ca neofitul să se învrednicească de ungerea atât cu untdelemnul bucuriei, cât şi cu Sfântul şi Marele Mir, precum şi de împărtăşirea cu Sfintele Taine[35].

Rugăciunea de sfinţire a apei era precedată de molitva „Îndurate şi Milostive Dumnezeule...". Întreita repetare a exclamaţiei introductive a rugăciunii sfinţirii apei baptismale („Mare eşti, Doamne...") este indicată atât în *CL*, cât şi în *MYS*/*MOV*. Totuşi, în *MYS*/*MOV* se specifică în plus faptul că preotul binecuvânta apa întreit cu o lumânare aprinsă, la fiecare repetare[36]. *CL* prevede în continuare rostirea de trei ori a epiclezei pnevmatologice: „Tu Însuţi dar, Iubitorule-de-oameni Împărate...", şi întreita binecuvântare a apei cu mâna, în vreme ce *MYS*/*MOV* specifică doar ca preotul să sufle de trei ori în chipul crucii asupra apei. Referitor la exorcismul „Să se zdrobească sub semnul chipului Crucii...", atât *CL*, cât şi *MYS*/*MOV* indică întreita sa repetare, în vreme ce preotul binecuvânta apa cu mâna, afundându-şi degetele într-însa şi suflând asupra ei.

3.6.2. Ungerea prebaptismală

Înainte de rugăciunea sfinţirii untdelemnului, *CL* şi *MYS*/*MOV* îl instruiau pe preot să sufle (cruciş – *cf. MYS*/*MOV*) asupra vasului cu untdelemn şi să îl binecuvinteze întreit. După rugăciune, preotul sau diaconul exclama: „Să luăm aminte!" şi turna de trei ori în chipul crucii din untdelemn în cristelniţă, cântând „Aliluia". Apoi, se rostea ecfonisul: „Binecuvântat este Dumnezeu, Cel ce luminează...".Rubricile din *CL* indicau preotului să ungă fruntea, pieptul şi spatele catehumenului, zicând: „Se unge robul lui Dumnezeu...", după care diaconul sau alt slujitor continua ungerea întregului corp. Potrivit *MYS*/*MOV*, preotul săvârşea ungerea la frunte, zicând: „Se unge robul lui Dumnezeu... ca să se deschidă mintea lui spre înţelegerea şi primirea Tainei credinţei lui Hristos şi spre cunoaşterea adevărului Său, acum, şi pururea, şi în vecii vecilor"; la piept: „Spre tămăduirea sufletului şi a trupului şi ca să iubească pe Domnul Dumnezeu din toată inima sa, din tot sufletul său şi din tot cugetul său, şi pe aproapele său ca pe sine însuşi"; la spate: „Spre a lua cu osârdie jugul cel bun al lui Hristos asupra sa, cu mulţumire să poarte povara lui cea uşoară şi să lepede toate poftele trupeşti"; la urechi: „Spre ascultarea credinţei şi ca spre înţelegerea glasului dumnezeieştii Evanghelii să fie auzul său"; la mâini: „Ca fără prihană să îşi ţină mâinile sale spre sfinţenie şi să lucreze dreptatea şi să binecuvinteze pe Domnul"; la picioare: „Ca să meargă după urmele poruncilor lui Hristos".

3.6.3. Învăţătura despre întreita afundare şi despre botezul pruncilor

După întreita afundare, *CL* oferă o învăţătură pentru săvârşirea întreitei afundări, indicând însă repetarea formulei trinitarea în întregime la fiecare afundare. Aceasta nu reprezintă decât o interpretarea eronată a Canonului 49 Apostolic, ce este şi invocat în textul respectivei învăţături (f. 25^{v})[37].

Acestă învăţătură lipseşte din *MYS*/*MOV*, ce indică însă preotului ca în cazul botezului unui prunc să îl pună pe acesta în cristelniţă astfel încât să îi ajungă apa

până la gât și, ținându-l cu mâna stângă, să toarne apă caldă pe capul său de trei ori, rostind formula trinitară și având grijă ca nu cumva să se înece pruncul. În cazul unui adult, acesta trebuia afundat. Referirea la săvârșirea botezului pruncilor fără întreita-afundare desăvârșită este consecința unei influențe rituale latine[38].

3.6.4. Ps. 31, îmbrăcarea neofitului și oferirea lumânării

Potrivit *CL* după întreita afundare preotul oferea neofitului o haină nouă, rostind formula: „Se îmbracă robul lui Dumnezeu (N) în haina dreptății, în numele Tatălui...” și *Is* 61, 10 („Bucura-se-va sufletul meu întru Domnul că M-a îmbrăcat cu haina mântuirii, cu veşmântul veseliei M-a acoperit. Ca unui mire Mi-a pus Mie cunună şi ca pe o mireasă M-a împodobit cu podoabă”).

MYS/*MOV* prezintă o rânduială diferită. După întreita afundare se cânta Ps 31 de trei ori. Apoi, preotul oferea haina nouă neofitului, rostind aceeași formulă ca în *CL*, succedată însă de troparul „Dă-mi mie haină luminoasă...”. Apoi, preotul înmâna neofitului o lumânare aprinsă, zicând: „Na această lumânare aprinsă, și te nevoiaște să te luminezi întru viața ta cu lumina a credinții și a legii, și cu lucrure bune, ca deacă va veni Domnul, atunce să poți eși la întinpinarea Lui luminos cu toți Sf[i]nții, să intri neoprit în polata a slavei Ceriului, cu Dânsul să împărățești întru nesfârșiții veci. Amin” (*MYS*, f.51r; *MOV*, p. 61)[39].

3.6.5. Mirungerea neofitului, „hora” baptismală și citirile scripturistice

Spre deosebire de CL, în *MYS*/*MOV* Rugăciunea Mirungerii este precedată de o litanie specială[40], ce cuprinde paisprezece cereri pentru cel ce urmează a fi miruns[41]. Sfârșindu-se rugăciunea, *CL* indica preotului să îl ungă pe neofit la frunte, ochi, nări, gură, urechi, piept, mâini, picioare și spate, rostind formula: „Pecetea și darul Sfântului Duh”. *MYS*/*MOV* adăuga partea dintre umeri, redând totodată și formula corectă: „Pecerea darului Sfântului Duh”.

După Mirungere, toate documentele indică ocolirea analogului de trei ori, și cântarea „Câți în Hristos...”. Urmau Prochimenul – Ps 26, 1, cu stihul – Ps 26, 2, pericopa apostolică de la Rm 6, 3-11, Aliluiarionul (fără stihuri) și evanghelia de la Mt 16-20.

3.6.6. Cuminecarea neofitului

CL menționează după apolis *posibilitatea* săvârșirii Dumnezeieștii Liturghii, indicând ca la vremea Intrării Mari pruncul nou-botezat să fie purtat (de naș) împreună cu lumânări aprinse înaintea cinstitelor daruri; dacă neofitul era adult, atunci el însuși, ținând în ambele mâini făclii, mergea înaintea darurilor. De asemenea, la vremea cuminecării, preotul îl împărtășea pe neofit[42]. Totuși, sintagma „ѧ̀ще когда̀ бꙋ́детъ литꙋ́ргїа” sugerează că săvârșirea Liturghiei și, implicit, cuminecarea neofitului nu urmau în mod obligatoriu imediat după Mirungere[43], deși litania mare de la începutul slujbei cuprinde cereri pentru împărtășirea vrednică a celui ce urma să primească Botezul.

Rubrici asemănătoare se găsesc și în *MYS* și *MOV*, însă se indică în plus ca preotul să nu îl cuminece pe neofitul adult dacă acesta nu s-a mărturisit și nu a postit prealabil, aceasta reprezentând o inovație și o separație a unității Tainelor de inițiere. În continuare se prevedea ca după Liturghie, neofitul, purtând lumânări, să fie însoțit de credincioși la casa lui. Preotul era dator, de asemenea, să îl învețe pe neofit ca în următoarele opt zile să vină la biserică pentru a participa la utrenie și la Liturghie, purtând de fiecare dată făclii aprinse în mâini, dar și să nu se spele în aceste zile, fiind uns cu Sfântul și Marele Mir (*MYS*, ff. 55v-56r; *MOV*, p. 64).

3.6.7. Ritul tunderii și cel al spălării neofitului

În *CL* ritul tunderii este integrat în rânduiala Botezului, urmând îndată după citirile scripturistice[44]. Actul propriu-zis al tunderii părului este plasat, cum e și firesc, între rugăciunile „Stăpâne Doamne, Dumnezeul nostru, Care cu chipul Tău ai cinstit pe om...” și „Doamne, Dumnezeul nostru, Care prin săvârșirea Tainei Sfântului Botez...”, cea din urmă având funcția de rugăciune a plecării capetelor, ce anunță astfel încheierea ritului. Tunderea era însoțită de formula „Se tunde robul lui Dumnezeu (N) în numele Tatălui...”. Preotul era învățat să lipească șuvițele cu ceară de peretele bisericii, dacă aceasta era de lemn; dacă, în schimb, era de piatră, atunci trebuia să le îngroape după altar, în pământ. Ritul spălării neofitului era rezervat pentru a opta zi după Botez, desfășurându-se astfel: după rugăciunile trisaghionului, troparul zile/sfântului și theotokion-ul „Pentru rugăciunile tuturor sfinților...” se recita Ps 22, apoi preotul rostea rugăciunea „Cel ce ai dăruit robului Tău izbăvire de păcate...” și, înmuind un burete sau o bucată de bumbac curată în apă, ștergea locurile unde l-a uns mai înainte pe neofit cu Sfântul Mir, zicând: „Botezatu-te-ai, luminatu-te-ai, sfințitu-te-ai în numele Tatălui...”. Apoi, urmau alte două rugăciuni: „Stăpâne Doamne, Dumnezeul nostru, Care prin baia Botezului dai strălucire cerească...” și „Cel ce s-a îmbrăcat întru Tine, Hristoase...” (*kefaloklisia*), iar apoi, otpustul.

Conform *MYS*/*MOV*, atât ritul spălării, cât și cel al tunderii se săvârșeau în ziua a opta după Botez. Începutul este asemănător cu cel din CL, lipsind însă Ps 22. De data aceasta, rugăciunile spălării, cât și cele ale tunderii precedau cele două acte liturgice. Înainte de a șterge locurile unse cu Sfântul Mir, preotul stropea neofitul cu fașa înmuiată în apă curată, zicând: „Îndreptatu-te-ai, luminatu-te-ai, sfințitu-te-ai, spălatu-te-ai prin numele Domnului nostru Iisus și prin Duhul Dumnezeului nostru”. Apoi, ștergând Sfântul Mir, zicea: „Botezatu-te-ai, luminatu-te-ai, miruitu-te-ai, sfințitu-te-ai, spălatu-te-ai în numele Tatălui...”. De asemenea, pentru tunderea neofitului *MYS*/*MOV* indică aceeași formulă din *CL*. Spre deosebire de *MOV*, *MYS* adaugă o învățătură pentru păzirea șuvițelor, asemănătoare cu indicațiile din *CL*[45]. În schimb, față de *MYS*, *MOV* conține ritul punerii

cuculionului, după tundere, act însoțit de următoarea formulă liturgică: „Îmbracă-se robul lui Dumnezeu (N) cu cuculionul nerăutății și coiful mântuirii, în numele Tatălui...". Este interesant faptul că editorul român omite acest act liturgic, probabil fiind conștient de stângăcia integrării sale în *MOV*, după tundere, pe când locul său firesc este după întreita afundare sau mirungere[46].

3.6.8. Rugăciunea alternativă a sfințirii apei baptismale

Este vorba de rugăciunea „Doamne, Dumnezeule Atotțiitorule...", întrebuințată pentru cazul în care pruncul este în primejdie de moarte și este necesară o rugăciune mai scurtă pentru sfințirea apei baptismale. Potrivit *CL* aceasta este, de fapt, un incipit alternativ pentru prologul obișnuit și mai lung: „Mare ești, Doamne...". Astfel, o rubrică prevede că după cuvintele „...plină de putere îngerească" preotul trebuia să continue textul rămas de la „prima" rugăciune, ce conține exorcismele apotropaice și restul cererilor pentru cel ce urmează a primi Botezul[47].

Deși lipsește din *MOV*, „rugăciunea" alternativă a fost introdusă de editorul român în *MYS*, unde este precedată de rubrica: „Aicea facu-ți știre o preote, să știi și de aceasta că ți-e foarte de treabă". Spre deosebire de *CL*, în *MYS* acest incipit alternativ mai scurt apare ca o rugăciune de sine stătătoare, preotului indicându-i-se ca după citirea sa să săvârșească îndată Botezul[48]. În ciuda acestei diferențe, ce poate fi explicată printr-o schimbare a practicii locale survenite în intervalul dintre apariția celor două tipărituri, considerăm totuși că textul „rugăciunii" a fost preluat din *CL*, întrucât cele două redactări sunt identice.

3.7. Rânduiala împărtășirii grabnice a celui bolnav și rugăciunea pentru cel ce s-a spurcat cu bucate

Nu este limpede motivul pentru care aceste rituri au fost incluse în *MYS*, între ele și cele două Taine (Botezul și Mirungerea) neexistând o legătură evidentă. Ca model pentru rânduiala împărtășirii bolnavului este foarte probabil ca editorul *MYS* să fi întrebuințat *CL*, întrucât cele două versiuni ale slujbei sunt aproape identice, deosebiri ivindu-se în privința textului unor rubrici. Deși ritul este cuprins și în *MOV*, acesta prezintă o serie de diferențe față de cel descris în *CL* și *MYS*. Potrivit acestor două documente, rânduiala debuta cu binecuvântarea preotului („Binecuvântat este Dumnezeul nostru..."), rugăciunile trisaghionului, „Doamne, miluiește" de doisprezece ori, „Veniți să ne închinăm...", Simbolul de credință și troparele: „Cinei Tale...", „Împărate ceresc..." și theotikonul „Pe Dumnezeu L-am cunoscut...". Apoi, se rostea „Doamne, miluiește" de patruzeci de ori, iar preotul citea rugăciunile: „Stăpâne Doamne, Iisuse Hristoase, Mântuitorul nostru...", „Doamne, nu sunt vrednic..." și „Domnul Dumnezeu, preamilostivul, să te miluiască...". Dacă era nevoie, urma spovedania bolnavului, după mărturisirea căruia preotul rostea rugăciunea „Doamne, Dumnezeul nostru, Care ai iertat păcatele lui Petru..." și îl cumineca pe acela cu Sfintele Taine. Urmau Cântarea lui Simeon, rugăciunile trisaghionului, troparul sfântului, theotokionul „Pentru rugăciunile tuturor sfinților..." și otpustul.

Rânduiala descrisă de MOV (pp. 328-335) reprezintă o combinație între elemente ale practicii latine și ale celei ortodoxe[49]. Preotul intra în casa bolnavului, rostind: „Pace casei acesteia și tuturor celor ce viețuiesc într-însa" și stropea pe bolnav și toată casa cu apă sfințită, zicând Ps 50, 8 și troparul „Mântuiește, Doamne, poporul Tău...". Dacă era necesar, bolnavul își mărturisea păcatele, după care preotul rostea formula de dezlegare declarativă („Domnul și Dumnezeul nostru Iisus Hristos..."). În cazul în care bolnavul era pe moarte, preotul spunea îndată „Cu frică de Dumnezeu și cu credință apropiați-vă!", „Binecuvântat este cel ce vine întru numele Domnului..." și rugăciunea „Cred, Doamne, și mărturisesc..." și îl cumineca pe acela, rostind la urmă rugăciunile de mulțumire. Dacă bolnavul nu se afla în primejdie de moarte iminentă, preotul rostea binecuvântarea de început („Binecuvântat este Dumnezeul nostru..."), „Împărate ceresc...", și celelalte rugăciuni, Simbolul credinței, troparul „Cinei Tale..." și două rugăciuni: „„Curățește-mă, Doamne, de păcatele mele..." și „Doamne, Dumnezeul meu, nu sunt vrednic, nici în stare...". Urmau chemarea la cuminecare, după cum am expus înainte, iar după împărtășire, trei rugăciuni de mulțumire: „Trupul Tău cel sfânt...", „Stăpâne Doamne, Dumnezeule, Împărate al veacurilor..." și „O, preabinecuvântată Stăpână, Născătoare-de-Dumnezeu, roagă-te Fiului Tău...", iar la urmă otpustul.

Despre ultima piesă liturgică din MYS, și anume rugăciunea pentru cel ce s-a spurcat cu mâncăruri, „Doamne, Dumnezeul nostru, Unule Bun și Iubitor-de-oameni...", considerăm că aceasta a fost preluată din *CL* (ff. 204^{v}-205^{v}), redactarea rugăciunii în cele două documente fiind aceiași. Totuși în *MYS*, editorul adaugă o explicație pentru când preotul trebuie să citească această rugăciune, atașându-i totodată o enarxă ce constă în binecuvântarea de început, rugăciunile trisaghionului și cele trei tropare penitențiale.

Concluzii

Din cele prezentate în acest studiu, putem trage următoarele concluzii:

Capitolele introductive din *MYS* ce conțin lămuriri privitoare la caracterul sacramental al Botezului și Mirungerii sunt traduse din Trebnicul kievean al lui Petru Movilă (1646). Tot din Trebnicul kievean, editorul român a preluat tipicul rânduielii punerii numelui pruncului (în ziua a opta după naștere), a îmbisericirii pruncului, al rânduielii pentru femeia care a pierdut sarcina, *Canoanele sfinților Apostoli și ale sfinților Părinți despre Botez*, rânduiala Botezului și a Mirungerii, precum și cea a spălării și tunderii neofitului a opta zi după luminare, exceptând însă ritul punerii cuculionului. Astfel,

considerăm că *MYS* redă primele traduceri cunoscute în limba română ale unor fragmente din Trebnicul slavon al lui Petru Movilă;

O a doua sursă utilizată de editorul tipăriturii târgoviștene este Molitfelnicul slavon de la Câmpulung (1635), din care sunt preluate: rânduiala la nașterea pruncului (în ziua întâi), rugăciunea pe scurt a sfințirii apei baptismale, rânduiala împărtășirii grabnice a celui bolnav, precum și rugăciunea celui ce s-a spurcat cu mâncăruri; trebuie totuși să ținem cont și de câteva intervenții proprii ale editorului, care pot sugera schimbări survenite în practica liturgică autohtonă, în răstimpul dintre aparția Molitfelnicului de la Câmpulung și cea a *MYS*;

Considerăm că includerea în *MYS* a unor părți consistente din Trebnicul kievean de la 1646 sugerează dorința ierarhiei bisericești din Țara Românească de sincronizare a practicii liturgice locale cu cea kieveană, al cărei prestigiu se datora în mare măsură activității Mitropolitului Petru Movilă de revizuire și „înnoire" a cărților liturgice rutene. În același timp însă, preluarea unor rituri și elemente liturgice din Molitfelnicul de la Câmpulung indică faptul că editorul român a avut în vedere conservarea unor uzanțe împământenite.

Note

1. Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, vol. I (București: Ediținea Academiei Romîne, 1903), 179.
2. Neculai Alexandru Ursu, „Un cărturar puţin cunoscut, de la mijlocul secolului al XVIII-lea: Daniil Andrean Panoneanul", *Cronica*, nr. 43 (1981): 5-8.
3. Bianu și Hodoș, *Bibliografie*, vol. I, 175-177.
4. *Ibid*., 204-206.
5. Petre P. Panaitescu, „L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila, archevéque de Kiev, dans les Principautés Roumaines", *Extrait des Mélanges de l'École Roumaine en France*, nr. 5 (1926): 34.
6. *Требник Митрополита Петра Могили, Київ, 1646*, т. I, (Київ: Інформаціино-видавничий центр Українцькоі Православноі Церцви, 1996).
7. Paul Meyendorff, „The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look", *St. Vladimir's Theological Quarterly*, nr. 2 (1985): 108.
8. Despre principiul intenției sacerdotului în teologia movileană a se vedea mai pe larg Antoine Wenger, „Les influences du Rituel de Paul V sur le Trebnik de Pierre Moghila", în *Mélanges en l'honneur de Monseigneur Michel Andrieu*, ed. Jérôme Rohmer, Maurice Nédoncelle (Strasbourg: Palais Universitaire, 1956), 479-481.
9. A se vedea Wenger, „Les influences", 483-484.
10. A se vedea Meyendorff, „The Liturgical Reforms", 101-114; Francis J. Thomson, „Peter Mogila's Ecclesiastical Reforms and the Ukrainian Contribution to Russian Culture. A Critique of Georges Florovsky's Theory of the Pseudomorphosis of Orthodoxy", *Slavica Gandensia*, nr. 20 (1993): 67-119.
11. A se vedea Petre P. Panaitescu, „Influența operei lui Petru Movilă, arhiepiscop al Kievului, în Principatele Române", în *Petru Movilă. Studii*, ed. Petre P. Panaitescu, (București: Editura Enciclopedică, 1996), 25-35; Paul Mihail, „Molitvelnicele de la mănăstirea Runcu din Ardeal comparate cu alte manuscrise din epocă", *Mitropolia Ardealului*, nr. 9-10 (1984): 663-677; Zamfira Mihail, „L'œuvre de Pierre Movilă en langue roumaine. Témoignages inédites du XVIII-XIX siècles", în *Pierre Movilă et son temps*, ed. Ștefan S. Gorovei (București: Commission Nationale de la Roumanie pour l'UNESCO, 1996), 107-124; Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea* (București: Editura Academiei Române, 2008), 447-452.
12. Dumitra Bulei, „Viața culturală și și cartea tipărită în vremea lui Matei Basarab", *Tyragetia*, nr. 2 (2013): 90-91.
13. Panaitescu, „Influența", 32.
14. Barbu, *Purgatoriul*, 452-458.
15. Pentru descrierea acestui molitfelnic se vedea Bianu și Hodoș, *Bibliografie*, vol. I. 103-104; 529-532. Riturile legate de nașterea omului și cele baptismale se află la filele 12^{r}-34^{v}.
16. Dennis Deletant, „Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century", *The Slavonic and East European Review*, nr. 4 (1982), 484.
17. De pildă, *CL* a fost una dintre principalele surse care a stat la baza Molitfelnicului românesc de la Bălgrad din 1689; a se vedea Eugen Pavel, „Considerații asupra tipăriturilor bălgrădene de la sfârșitul secolului al XVII-lea", *Cercetări de lingvistică*, nr. 2 (1981): 188-189; Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567 – 1702)* (Cluj-Napoca: Editura Clusium, 2001), 216; Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia. 1577-1702* (Sibiu: Editura Imago, 1998), 78. Totuși, prin aceasta nu trebuie să înțelegem că Molitfelnicul bălgrădean este o copie a *CL*, între cele două existând suficiente diferențe. Pentru o ediție critică a Molitfelnicului de la Bălgrad a se vedea *Molitãvnic. Bălgrad. 1689-2009*, ed. Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman, Dumitru A. Vanca, (Alba Iulia: Editura Reîntregirea, 2009); pentru o analiză mai detaliată atât a contextului apariției acestei cărți de cult, cât și a conținutului acestuia a se vedea Dumitru A. Vanca, *Paradigme liturgice în sec. 17. Ioan Zoba din Vinț și evoluția liturghiei românești* (Alba Iulia: Editura Reîntregirea, 2016).
18. A se vedea *Εὐχολόγιον* [Βενετία: Ἀντώνιος Πινέλλος, 1602], ff. 44^{r}-45^{r}.

19. Aceasta este o rugăciune pentru femeia care a născut. Ea se află încă în Molitfelnicul românesc: *Molitfelnic*, (București: EIBMO, 2019), 12.
20. Aceasta este în primul rând o rugăciune pentru mama care a născut, în coținutul său regăsindu-se însă și câteva cereri referitoare la prunc. Rugăciunea este în continuare în uz (*Molitfelnic*, 12-13).
21. Aceasta este o rugăciune pentru femeia care a născut pruncul, cuprinzând însă și cereri pentru „curățirea" celor care s-au atins de dânsa. Rugăciunea se regăsește în continuare în Molitfelnicul românesc (*Molitfelnic*, 13-14).
22. Aceasta este o rugăciune rostită de preot pentru moașă. Nu se mai află în uz și nu are un echivalent grecesc cunoscut. O regăsim însă în mss. sârbești precum РНБ *Q.n.I.61*, f. 92^{v} (sec. XIV) și Dečani 68, f. 224^{v} (1422).
23. Aceasta este o rugăciune pentru moașă; nu se mai află în uz și nu are un echivalent grecesc cunoscut. O regăsim, în schimb, în ms. sârbesc Dečani 68, ff. 224^{v}-225^{r} (1422) și în ms. bulgăresc НБКМ 248, f. 1^{r-v} (sec. XVI).
24. Acest rit este foarte asemănător cu cel din Evhologhiul grecesc (a se vedea *Εὐχολόγιον*, f. 45^{r-v}).
25. *MȚS*, f. 28^{v}; *MOV*, p. 26.
26. A se vedea *Εὐχολόγιον*, ff. 45^{v}-47^{r}.
27. *Molitfelnic*, 23-24.
28. *Εὐχολόγιον*, f. 47^{r}.
29. În acest caz, *CL* se aseamănă mai mult Evhologhiului grecesc, care, de asemenea, indică troparul zilei (*Εὐχολόγιον*, f. 47^{r}).
30. *Εὐχολόγιον*, ff. 47^{v}-48^{v}.
31. „Oglașennicul se chiamă fiece om carele încă nu e botezat. Oglașennicul se chiamă omul carele e de altă leage și nu-l botezi până nu învață toate rânduialele Legii și să-și lase eresurile lui ceale reale. Deaca nu știi preote tu citește Pravila cea mare că vei afla acolo toate țeremoniile ale oglașenului" (*MȚS*, f. 36^{v}).
32. Obiceiul numirii a doi nași de botez apare în practica liturgică a slavilor de est prin secolul al XIV-lea, sub directa influență a cutumei latine (*cf*. Никанор Фёдорович Одинцов, *Порядок общественного и частного богослужения в древней России до XVI века*, (Санкт-Петербург: Изд. книгопродавца И. Л. Тузова, 1881), 138-141. Pentru mai multe detalii privitoare la practica greșită a numirii mai multor nași de botez a se vedea Александр Иванович Алмазов, *История чинопоследований крещения и миропомазания*, (Казань: Типография Императорского университета, 1884), 630-640. *MȚS* este primul document slavo-român care dă mărturie despre o astfel de practică.
33. Această practică este cunoscută atât în tradiția sud-slavă, cât și de practica rusească din sec. XV-XVI (*cf*. Одинцов, *Порядок*, 254; Алмазов, *История*, 186-187). În secolul al XVII-lea, acest obicei dispare din tradiția rusă. Despre acest obicei dă mărturie și Sfântul Simeon al Tesalonicului; a se vedea Sf. Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, după principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii Săi*, vol. I, trad. Chesarie Monahul, (Suceava: Editura Ahiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2002), 108-109.
34. *Molitfelnic*, 38-40.
35. De pildă: „Pentru ca să se îmbrace acesta cu putere dumnezeiască împotriva vrăjmașului celui luptător, prin ungerea cu untdelemn, Domnului să ne rugăm"; „Pentru ca să fie el vas sfințit spre primirea dumnezeieștilor Taine..."; „Pentru ca să fără-de-osândă să se împărtășească acesta cu Tainele cele făcătoare-de-viață...".
36. Despre acest act a se vedea și Алексей Афанасьевич Дмитриевский, *Богослужение в Русской Церкви в XVI веке*, часть I (Казань: Типографія Императорскаго Университета, 1884), 285, dar și Одинцов, *Порядок*, 256, care consideră că acest gest a fost împrumutat din rânduiala sfințirii mari a apei.
37. Această învățătură se regăsește în molitfelnicele ce aparțin tradiției sud-slave, printre care și în Molitfelnicul slavon de la Târgoviște (1545), f. 16^{r-v}.
38. Despre botezul prin stropire la romano-catolici (practică ce s-a generalizat începând cu sfârșitul secolului al XIII-lea) și divergențele cu ortodocșii pe acest subiect a se vedea: André De Halleux, "Orthodoxie et catholicisme: un seul baptême?", Revue théologique de Louvain, no. 4 (1980): 416-452. Se pare că tot în secolul al XIII-lea, practica latină a fost preluată și în rândul slavilor de est, întâia oară în regiunea Novgorod (*cf*. Одинцов, *Порядок*, 149).
39. Formule asemănătoare întâlnim în mss. grecești Ottob. Gr. 344 (1177) (Valerio Polidori, *L'Eucologio*, 143) sau Sin. Gr. 966 (sec. XIII), cf. Алексей Афанасьевич Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, томь II (Киевь: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1901), 209.
40. Litania Mirungerii apare și în câteva mss. slavo-române din sec. XVI-XVII, precum: BAR sl. 32 (f. 35^{r-v}), BAR sl. 33 (f. 154^{v}), BAR sl. 34 (f. 62^{r-v}), BAR rom. 167 (ff. 43^{v}-44^{r}). Ea lipsea însă din practica grecească contemporană.
41. După începutul obișnuit al litaniei, sunt redate următoarele cereri speciale: „Pentru ca prin ungerea cu atotsfântul, binelucrătorul și desăvârșitorul Mir să se dea putere dumnezeiască nou-luminatului robului lui Dumnezeu (N) spre biruința și călcarea tuturor meșteșugirilor și luptelor diavolești care îi vin de la trup și de la lume..."; „Pentru ca să fie el purtător-de-biruință și vrednic ostaș al lui Hristos, Dumnezeul nostru, prin puterea, lucrarea, harul și venirea Sf. Duh, prin ungerea cu atotsfântul Mir..."; „Pentru ca să fie statornic, tare și neclintit în dreapta credință, în dragoste și în nădejde în toate zilele vieții sale, prin ungerea cu atotsfântul Mir..."; „Pentru ca să i se dea lui har prin ungerea cu atotsfântul Mir, ca cu îndrăznire, fără frică și neclintit să mărturisească înaintea tuturor numele lui Hristos, Dumnezeul nostru, și pentru acesta să voiască cu iubire să pătimească toate și să moară..."; „Pentru ca să sporească el în toate virtuțile și în împlinirea poruncilor lui Hristos,

Dumnezeul nostru, prin ungerea cu atotsfântul Mir...”; „Pentru ca să își păzească cu frică mântuitoare sufletul în curățire și în dreptate, prin ungerea atotsfântului Mir...”; „Pentru ca să ajungă el la starea bărbătului desăvârșit, la măsura vârstei desăvârșirii lui Hristos cu puterea, cu lucrarea, cu harul și cu venirea Preasfântului Duh, prin ungerea cu atotsfântului și atotdesăvârșitului Mir...”; „Pentru ca să se izbăvească el și noi de tot necazul...” etc. (*MYS*, ff. 51^{v}-53^{r}; *MOV*, pp. 62-64).

42. Indicații asemănătoare se găsesc în două Trebnice din sec. al XVI-lea, Соловец. библ. 1085 (Алмазов, *История* - „Приложенїя”, 51) și Соловец. библ. 1092 (*Ibid.*, 66.) și altul din sec. al XVII-lea, Соловец. библ. 1098 (*Ibid.*, 54.). Pentru alte referințe a se vedea și Дмитриевский, Богослужение, 305-306.

43. Pe cât de surprinzător ar fi, lipsa oricărei referiri la cuminecarea neofitului se pare că nu era un fenomen izolat nici în mss. grecești, începând chiar cu secolul al XI-lea [cf. Nenad S. Miloșevici, *Dumnezeiasca Liturghie – centrul cultului în Ortodoxie. Legătura indisolubilă a Sfintelor Taine cu Dumnezeiasca Euharistie*, trad Ioan Ică (Sibiu: Deisis, 2012), 67], nici în molitfelnicele sârbești din sec. XIV-XVII; a se vedea Данило Гавриловић, „Веза Свете Тајне Крштења и Миропомазања са Светом Литургијом у српским требницима и епитимијним номоканонима XIII-XVII вијека”, în *Богословље и духовни живот Карловачке Митрополије. Година 3: Богословље и духовни живот Карловачке Митрополије у оквиру 800 година аутокефалије Српске Православне Цркве. Зборник радова са научног скупа Београд – Нови Сад, 16-17. децембар 2019* (Београд: Интерклима-графика, Врњци, 2020), 37-64.

44. În trecut, acest rit se săvârșea chiar și la câțiva ani după Botez (nefiind deci o legătură directă între Botez și tundere), în prezența nașului (inițial, acesta era diferit față de nașul de botez), marcând, de fapt, trecerea celui ce primea tunderea de la copilărie la adolescență. Însă, începând cu secolul al X-lea, dar mai ales după veacul al XII-lea, acest rit a fost atașat de cel al ștergerii Mirului a opta zi după Botez, iar, cu timpul, chiar de rânduiala propriu-zisă a Botezului și Mirungerii, fără a fi însă clare motivele pentru care s-a ajuns la o asemenea evoluție [a se vedea Daniel Oltean, „Un rite de passage conservé dans la pratique liturgique byzantine: la tonsure post-baptismale”, în *Liturgie et Religiosité. 64e Semaine d'études liturgiques. Paris, Institut Saint-Serge, 26-29 juin 2017*, ed. André Lossky *et al.* (Münster: Aschendorff Verlag, 2018), 146-156]. Sfântul Simeon al Tesalonicul spune că tunderea neofitului în chipul crucii după Mirungere semnifică faptul că acesta „are pe Hristos cap și e dator a se ruga cu capul descoperit, precum învață și Sfântul Pavel”. În al doilea rând, tunderea „se face ca o pecete, de vreme ce și în chipul crucii îl tunde [preotul], pentru ca toată prisoseala rea a cugetelor să o lepede ... Încă pe lângă acestea, părul, ca o pârgă și jertfă a trupului omenesc, se aduce lui Hristos de la cel ce s-a botezat, căci părul din tot trupul este ca o podoabă și de folos. Drept aceea și arhiereul luând acest păr, nu-l leapădă fiecum, ci-l pune în loc sfânt” (Sf. Simeon al Tesalonicului, *Tratat*, vol. I., 119).

45. „Aicea-ți fac știre, o preote, că unii pun ceară cruciș în cap și o lipesc de părul cât tund cu foarfecile, deaciia o pun și o lipesc într-o lature de păreate sau de stâlpul bisericii de va fi de lemn, iară de va fi bisearica de piatră ei îngroapă acel păr ce e lipit cu ceară după oltar, în pământ. Iar eu-ț fac știre de aceasta, că mai bine îm pare că ai face de ai îngrupa acel păr lipit cu ceară afară, după oltariu: ce însă tu o preote, eu nu știu iară tu învață-te și ceare aînvățătură la mai mari și la mai bătrâni cari vor fi învățați și îmbunătățiți cu toate bunătățile, să te îndrepteaze: iară de nu bine să știi că vei cădea în păcat de moarte” (*MYS*, f. 59^{r}).

46. Aceasta este practica mai veche, confirmată de mss. precum Sin. Gr. 961 (sec. XI-XII) (Дмитриевский, *Описание*, томь II, 79), Ottob. Gr. 344 (1177) (Polidori, *L'Eucologio*, 143) sau Sin. Gr. 966 (sec. XIII) (Дмитриевский, *Описание*, томь II, 209). Sfântul Simeon al Tesalonicul menționează însă punerea cuculionului după tundere, dar acest fapt este determinat de integrarea ritului tunderi în cadrul rânduielii Botezului și Mirungerii (Sf. Simeon al Tesalonicului, *Tratat*, vol. I, 119).

47. *CL*: „И прочáѧ ѥлúко и мѣсть а҃ѧ млт҃ва”. Această indicație este în conformitate cu prevederile din vechile mss. bizantine, ca de pildă: Leningrad Gr. 226, f. 88^{r-v} (sec. X), Grott. Γ.β. VII, f. 58^{v} (sec. XI), E.B.E. 662, f. 92^{v}, Bessarion f. 59^{r} (sec. XIII), precum și din ms. sârbesc РНБ *Гильф. 21*, f. 3^{r-v} (sec. XIII-XIV) sau ms. rusesc Соф. библ. 526 (sec. XIV), ff. 108^{v}-109^{r}.

48. *MYS*, f. 61^{v}: „Deaciia, după această M[o]l[i]tvă deacă-l vei botedza, atunce tu pre urmă citește M[o]l[i]tvele botedzului, până la Pomadzania marelui Mir, toate de tot”.

49. Wenger, „Les influences”, 489).

Bibliography:

Almazov, Alexander Ivanonich, *История чинопоследований крещения и миропомазания* [*The History of the Ordo of Baptism and Chrismation*]. Kazan: The Printing House of the Imperial University, 1884;

Barbu, Violeta, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea* [*The Missionaries' Purgatory. The Counter-Reformation in the Romanian Countries in the 17th Century*]. București: Editura Academiei Române, 2008;

Bianu, Ioan and Hodoș, Nerva, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, vol. I [*Ancient Romanian Bibliography*, vol. I]. București: Ediținea Academiei Romîne, 1903;

Bulei, Dumitra, „Viața culturală și și cartea tipărită în vremea lui Matei Basarab” [“Cultural life and book printing in the time of Matei Basarab”]. *Tyragetia*, no. 2 (2013): 89-96;

De Halleux, André, “Orthodoxie et catholicisme: un seul baptême?” [“Orthodoxy and Catholocism: A Unique Baptism?”]. Revue théologique de Louvain, no. 4 (1980): 416-452;

Deletant, Dennis, „Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century”. *The Slavonic and East European Review*, no. 4

(1982): 481-499;
Dmitrievski, Aleksei Afanasevich, *Богослужение в Русской Церкви в XVI веке*, часть I [*The Divine Worship in the Russian Church in the 16th century*, vol. I]. Kazan: The Printing House of the Imperial University, 1884;
Dmitrievski, Aleksei Afanasevich, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, томь II [*Description of the Liturgical Manuscripts Preserved in the Libraries of the Orthodox East*, vol. II]. Kiev: The Printing House of St. Vladimir's Imperial University, 1901;
Εὐχολόγιον [*Euchologion*]. Venice: Antonio Pinello, 1602;
Gavranovič, Danilo, "Веза Свете Тајне Крштења и Миропомазања са Светом Литургијом у српским требницима и епитимијним номоканонима XIII-XVII вијека" ["The Correlation between the Holy Mysteries of Baptism and Chrismation with the Divine Liturgy in the Serbian Euchologia and Penitential Nomocanons dating between the 13th and 17th centuries"]. In *Богословље и духовни живот Карловачке* Митрополије. *Година 3: Богословље и духовни живот Карловачке Митрополије у оквиру 800 година аутокефалије Српске Православне Цркве. Зборник радова са научног скупа Београд – Нови Сад, 16-17. децембар 2019*, 37-64. Belgrad: Интерклима-графика, Врњци, 2020;
Molităvnic. Bălgrad. 1689-2009 [*Euchologion. Bălgrad. 1689-2009*], ed. Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman, Dumitru A. Vanca. Alba Iulia: Editura Reîntregirea, 2009;
Molitfelnic [*Euchologion*]. București: EIBMO, 2019;
Mârza, Eva, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia. 1577-1702* [*From the history of Romanina printing. The Printing Hoyse from Alba Iulia. 1577-1702*]. Sibiu: Editura Imago, 1998;
Meyendorff, Paul „The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look". *St. Vladimir's Theological Quarterly*, no. 2 (1985);
Mihail, Paul, "Molitvelnicele de la mănăstirea Runcu din Ardeal comparate cu alte manuscrise din epocă" [The Euchologia from the Monastery Runcu in Ardeal, in comparison with other contemporary manuscripts"]. *Mitropolia Ardealului*, no. 9-10 (1984): 663-677;
Mihail, Zamfira, "L'œuvre de Pierre Movilă en langue roumaine. Témoignages inédites du XVIII-XIX siècles" ["The work of Peter Moghila in Romanian language. Unpublished testimonies of the 18th-19th centuries"]. In *Pierre Movilă et son temps*, ed. Ștefan S. Gorovei, 107-124. București: Commission Nationale de la Roumanie pour l'UNESCO, 1996;
Miloșevič, Nenad S., *Dumnezeiasca Liturghie – centrul cultului în Ortodoxie. Legătura indisolubilă a Sfintelor Taine cu Dumnezeiasca Euharistie* [*Christ and the Church: The Divine Eucharist as the All-Encompassing Mystery of the Church*]. Translated by Ioan Ică. Sibiu: Deisis, 2012;
Odintov, Nikanor Feodorovich, *Порядок общественного и частного богослужения в древней России до XVI века* [*The Order of public and private worship in ancient Russia until the 16th century*]. Sankt-Petersburg: Publishing House of I. L. Tuzov, 1881;
Oltean, Daniel, "Un rite de passage conservé dans la pratique liturgique byzantine: la tonsure post-baptismale" ["A rite of passage preserved in the Byzanine liturgical practice: the post-baptismal tonsure"]. In *Liturgie et Religiosité. 64e Semaine d'études liturgiques. Paris, Institut Saint-Serge, 26-29 juin 2017*, ed. André Lossky *et al*., 131-156. Münster: Aschendorff Verlag, 2018;
Panaitescu, Petre P. "L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila, archevéque de Kiev, dans les Principautés Roumaines" ["The influence of the work of Peter Moghila, archbishop of Kiev, in the Romanian Principalities"]. *Extrait des Mélanges de l'École Roumaine en France*, nr. 5 (1926);
Panaitescu, Petre P., "Influența operei lui Petru Movilă, arhiepiscop al Kievului, în Principatele Române" ["The influence of the work of Peter Moghila, archbishop of Kiev, in the Romanian Principalities"], in *Petru Movilă. Studii*, ed. Petre P. Panaitescu: 25-35. București: Editura Enciclopedică, 1996;
Pavel, Eugen, „Considerații asupra tipăriturilor bălgrădene de la sfârșitul secolului al XVII-lea"], *Cercetări de lingvistică*, no. 2 (1981): 187-197;
Pavel, Eugen, *Carte și tipar la Bălgrad (1567 – 1702)* [*Books and Printing at Bălgrad (1567-1702)*]. Cluj-Napoca: Editura Clusium, 2001);
Polidori, Valerio, *L'Eucologio della Grande Chiesa di Otranto. Cod. Ottoboni gr. 344 (AD 1177)* [The Euchologion of the Great Church of Otranto. Cod. Ottob. Gr. 344 (1177)]. S.l.: Amazon KDP, 2018;
St. Simeon of Tessalonika, *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, după principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii Săi*, vol. I [*Treaty on all the dogmas of our Orthodox Faith*]. Translated by Chesarie Monahul. Suceava: Editura Ahiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2002;
Thomson, Francis J., "Peter Mogila's Ecclesiastical Reforms and the Ukrainian Contribution to Russian Culture. A Critique of Georges Florovsky's Theory of the Pseudomorphosis of Orthodoxy", *Slavica Gandensia*, no. 20 (1993): 67-119;
Требник Митрополита Петра Могили, Київ, 1646, т. I, [*The Trebnik of the Mitropolitan Peter Moghila, Kiev, 1646*]. Kiev: Publishing Center of the Ukrainian Orthodox Church, 1996;
Ursu, Neculai Alexandru, "Un cărturar puţin cunoscut, de la mijlocul secolului al XVIII-lea: Daniil Andrean Panoneanul" ["A little-known scholar from the middle of the 18th century: Daniil Andrean Panoneanul"]. *Cronica*, no. 43 (1981): 5-8;
Vanca, Dumitru A., *Paradigme liturgice în sec. 17. Ioan Zoba din Vinț și evoluția liturghiei românești* [Liturgical Paradigms in the 17th c. Ioan Zoba from Vinț and the evolution of the Romanian liturgy]. Alba Iulia: Editura Reîntregirea, 2016;
Wenger, Antoine, "Les influences du Rituel de Paul V sur le Trebnik de Pierre Moghila" ["The influences of the Ritual of Paul V on the Trebnik of Peter Moghila"]. In *Mélanges en l'honneur de Monseigneur Michel Andrieu*, ed. Jérôme Rohmer, Maurice Nédoncelle, 477-499. Strasbourg: Palais Universitaire, 1956.